УДК 81’373.2

Галина Гайдученко
(Херсон)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТОПОНІМІВ-ІСТОРИЗМІВ В УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню історизмів-топонімів у українських історичних романах Павла Загребельного та Раїси Іванченко. Проаналізовано структуру та семантику власних назв, що зберігають етнокультурну маркованість.

Ключові слова: *ономастика, онім, топонім, історизм, власна назва.*

The article deals with the research of place names through historical method in Ukrainian novels of Pavlo Zagrebelniy and Raisa Ivanchenko. The structure and semantics of proper names, that keep ethnocultural characteristics, were analyzed minutely.

Key words: *honomastics, honym, place name, historical method, proper name.*

Ономастичні студії мають в Україні давні традиції. Починаючи з 70-х років ХХ століття, з’явились серйозні праці, які дозволили значною мірою з’ясувати склад власних назв української мови, їх генезис, історичний розвиток та особливості функціонування.

Однак, у дослідженні власних назв у текстах художньої літератури фактично зроблено ще дуже мало. Цим і визначається актуальність даної статті, метою якої є аналіз ономастичного простору, його наповнення та функціонування в українських історичних романах другої половини ХХ століття.

Особливе місце в історичних романах відводиться **топонімам**, що зберігають етнокультурну маркованість. На сторінках романів використовуються такі ойконіми: ***Вишгород, Дубно, Заруб, Звенигород, Корсунь, Лубеч, Любар, Острог, Паволоч, Переяслав***.

Номінативна суто називна функція онімів стає провідною там, де вона слугує для того, щоб ідентифікувати об’єкт: “Даю тобі погост під **Вишгородом**. Два села даю” [3, с.220]; “Вона ж стільки зробила для впорядкування Країни-Руси. Об’їздила її від **Вишгорода** до Стугни...” [4, с.362].

Місто **Вишгород** неодноразово згадується в літописах, починаючи з 946 року. Поширена у слов’ян назва на позначення поселення, розташованого на підвищеному місці пор.: пол. *Wyszogorod*; чеш. *Vyszehrad*. За формою ця назва – складне ім’я, утворене з вищого ступеня порівняння прислівника та іменника ***город***.

Топонім **Дубно** – місто у Волинській землі. Перший запис цієї назви засвідчений у Лаврентіївському літописі під 1100 роком. Назва є короткою формою прикметника чоловічого роду від давньоруського дубный (дубовий) [5, с.741].

“*З Чигирина до Корсуня через Смілу, далі на Білу Церкву, Паволоч, Любар, Острог, **Дубно**...*” [2, с.38].

Хронотопічну функцію виконує онім ***Заруб.*** Не викликає сумніву, що ця назва є історизмом. Це місто вперше згадується в Лаврентіївському літописі під 1069 роком. У структурі цього топоніма виділяється префікс *за-* досить частотний у східнослов’янській топонімії та основа *– руб*. Назва давньоруського міста **Заруб** походить від давньоруського “*зарубъ*” “*засіка, укріплення із повалених дерев*”.

“***Заруб****-городець – руський град*” [3, с.99].

Перша літописна згадка про топонім **Тьмуторокань** з’являється в “Повесте временних лет” під 988 роком. Декілька разів ця назва згадується у “Слові о полку Ігоревім”, запозичена з тюркських мов. Фасмер реконструює вихідну для давньоруського прототипу форму *Тъматоркань* від тюркського *taman* – давній тюркський титул. Походження самих титулів, що лягли в основу назви міста, не зовсім зрозуміле [7, с.190].

“*Гліб, котрий метався то в Тьмуторокані, то в Новгороді – доки не упокоївся в зирянських лісах*” [3, с.216]. Окрім назви міста ***Тьмуторокань*** вживається словосполучення **Тьмутороканська земля**:

“Всі отакі, як Ярополк, убієнний божою рукою... альбо Олег Гориславич, котрий відторгнув Тьмутороканську землю й віддав її грекам” [3, с.216].

Досить часто на сторінках українських історичних романів зустрічається топонім **Любеч**:

“... І переправився через Дніпро аж за Любечем” [2, с.105].

“... полонивши, замкнула доживати вік свій у Любечі” [1, с.9].

Це одне з найдавніших руських міст, що згадується у 882 році у “Повести временных лет”. В основу назви покладено, мабуть, давньоруське любь, любый – “дорогий, милий”. Онім виконує експресивну функцію.

Серед давньоруських міст досить поширеною була назва **Звенигород**. Про Звенигород, місто в Київській землі, що фіксується в Іпатіївському літописі під 1097 роком, говориться на сторінках роману І.Білика “Гнів Перуна”:

“Маленький, верткий, бистроокий, він (Ярополк) задоволено оглянув свою рать і повів їх на Звенигород” [3, с.214].

Назва ця складається з двох компонентів: звени – форма наказового способу та городь – часто вживаний другий компонент топооснови у складних топонімах. Здаються переконливими такі пояснення у С.Роспонда [6, с.52], який пропонує два можливих тлумачення назви: перше – в момент наближення ворога дзвонили тривогу; друге – у межі міста знаходилась церква, в якій при наближенні небезпеки били у дзвони.

У текстах історичних романів зафіксована назва міста **Одрекс**:

“Ходив війною на вежі половецькі, на Одрекс, Чернігів” [3, с.293].

Є підстави вважати, що це місто знаходилось у Чернігівській землі. Згадки про нього були в “Поучении Владимира Мономаха” під 1096 роком. Назва утворена від гідроніма Одра. Можна погодитись з С.Роспондом, що вся гідронімія від топооснови Одр походить від давньої індоєвропейської основи uod-r [6, с.23].

Місто в Київській землі **Треполь** у романі Р.Іванченко “Гнів Перуна” має фонетичний варіант Трипіль:

“Ось помину давні вали за Триполем” [3, с.293].

Назва засвідчена в “Повести временних лет” під 1093 роком. За своєю структурою – це складний топонім, перший елемент якого Тре – походить від давньоруського три, тре, трь. Другий елемент – Поль, виник із давньоруського слова поле (відкрите місце, поляна, луг, поле, степ).

Одне з найстаріших руських міст **Ізборськ** зустрічається в романі Р.Іванченко “Отрута для княгині”.

“Хоче додому... До Ізборська... Хоче померти у своїй землі” [4, с.226].

Цей топонім може походити від слов’янської власної назви Ізбор, від якої за допомогою суфікса ***–ьскь*** утворений давньоруський ойконім. На таку можливість вказує С.Роспонд [6, с.27]. Можливе й друге пояснення назви міста. Його можна пов’язати безпосередньо з давньоруським ***изборъ***, що має значення “вибір” [5, с.103]. У цьому випадку назву міста можна трактувати як “місто вибране для поселення”.

Досить часто на сторінках вище названого роману згадується місто **Іскоростень**:

*“Потрібно було будь-що перейняти царівну – вона не може добутись до **Іскоростеня**”* [4, с.104].

*“Перед самим **Іскоростенем** його перестрів великий гурт мужів”* [4, с.330].

С.Роспонд виводить назву міста ***Іскоростень*** від праслов’янського *korsta*, наближеного до польської *chrosta*, чес. *krasta* “чарівна місцевість”. Назва ***Ізкоростень*** морфологічно членується як із-корост-ень. Топонім Ізкоростень виник в результаті аглютинації префікса ***із-*** (***іс-***) та топооснови ***–корост-*** поширеною частотною фіналю ***ень*** на східнослов’янській території [6, с.29].

Назва міста Пересічень пов’язана з позначенням ландшафту.

Історизм **Пересічень** – місто в Київській землі. Воно згадувалось у Новгородському літописі під 922 роком. Походить від “пересічена місцевість”, порізана чим-небудь, річками, канавами, пролісками [7, с.89]. У досліджуваних романах ця назва вживається в суто номінативній функції:

*“Тут війна розпочалась – обложили град **Пересічень**”* [4, с.87].

*“Дерев’яні вежі **Пересіченя**, вали й терем княжого града танули в сонячній імлі”* [4, с.80].

У слов’янській ономастиці широко представлені імена від основи ***берест***. Особливо частотними вони є в Україні. У досліджуваних романах зафіксовано топонім **Берестьє**:

*“За цей час не єдино жди пройшов наскрізь землі в’ятичів, кривичів, смольнян, вивільняв од ляхів Володимир, і **Берестьє**”* [3, с.298].

Назва ***Берестье*** утворена від давньоруської основи ***берест***, поширеної суфіксом ***ье***: берест – ъје. Ця основа зберігається в слові “береста”. Ст. укр. берест. Вихідною для давньоруської *берест* стала праслов’янська форма *berestje*, узагальнююче значення слова в’яз [5, с.20].

У романі П.Загребельного “Євпраксія” знаходимо топонім з похідною основою берест – ***Берестов***:

*“Спокійно сіли в **Берестові**, послали старшому братові вимогу”* [1, с.21].

Отже, майже всі досліджені власні назви, що зустрічаються в аналізованих українських історичних романах другої половини ХХ століття – давньоруські топоніми. Серед цієї групи виділяються назви міст дані по значенню пункту поселення: ***Звенигород, Вишгород***. Значне місце в історичній прозі займають топоніми, пов’язані з позначенням ландшафту, тобто утворені від місцевих географічних термінів: ***Пересічень, Триполе***. Переважна більшість аналізованих топонімів – складні слова: ***Тьмуторокань, Вишгород, Звенигород***. Майже всім аналізованим топонімам притаманна поліфункціональність, що й робить онімію необхідним, насиченим і повноцінним складником художньої історичної прози.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загребельний П. Євпраксія: Роман. – К, 1987.
2. Загребельний П. Я, Богдан: Роман. – К., 1983.
3. Іванченко Р. Гнів Перуна. – К., 1982.
4. Іванченко Р. Отрута для княгині. – К., 1995.
5. Купчинський О. Найдавніші слов’янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. – К., 1981.
6. Роспонд С. Восточнословянская ономастика. – М., 1972.
7. Стрижак О. Етнонімія Птоломеєвої Сарматії. – К., 1991.